

HANKOVSKY TAMÁS
„Ha ezt felismerte volna, kritikája
tudománytanná vált volna”
Kant és Fichte vitája a kritikáról

1. A kritika megítélése a XVIII. század utolsó éveiben

Tanulmányom címe egy Kantra vonatkozó Fichte-idézet 1812-ből, amely komoly várakozást ébreszthet. Mégsem vállalkozhatom most annak részletes megválaszolására, hogy mit kellett volna Kantnak felismernie ahhoz, hogy eljusson a tudománytanig. Ez ugyanis Fichte kései, már a XIX. századra eső filozófiájának tárgyalását igényelné, ráadásul valami olyasmit kellene kifejtennem, amit a jelen kötet által tárgyalt időszakban valószínűleg maga Fichte sem ismert még fel teljesen. Inkább arról a megkülönböztetésről lesz szó, amelyet ő és mások már a XVIII. század legutolsó éveiben is tettek egyfelől a tudománytan, a metafizika, a transzcendentális filozófia vagy egyáltalán a filozófia, másfelől a gyakran alacsonyabb rendűnek tekintett kritika között.

A kritika leértékelődését az eredményezte, hogy a kanti filozófia egészével együtt egyre inkább meghaladottnak tűnt.¹ Ezekben az években „Kant szinte teljesen eltűnt a szakmai diskusszióból, és a transzcendentális filozófiát már csak Fichtére hivatkozva tárgyalták,”² őt ugyanis még olyan értő olvasók is, mint Schelling, Hölderlin vagy Hegel, a transzcendentális filozófia beteljesítőjének tartották. Ugyanennek a véleményének adott hangot Jacobi is, amikor 1799 márciusában kelt Fichtéhez írt levelében kijelentette: „Minden alkalommal elmondom, és kész vagyok nyilvánosan megvallani, hogy önt a spekulatív ész igazi Messiásának tartom”. [... A] „spekulatív ész zsidói közül

¹ Lásd a szerkesztő megjegyzéseit in *Kant's Gesammelte Schriften*, Herausgegeben von der Königlich-Preussischen Akademie der Wissenschaften, XIII. kötet, Berlin – Leipzig, de Gruyter, 21922. 545. o.

² Peter Rohs: *Johann Gottlieb Fichte*, München, Beck, 1991. 121. o.

önt kiáltom ki az ő királyuknak, és követelem a csökönyösöktől, hogy ekként ismerjék el, a königsbergi Keresztelőt pedig csak az ön előfutárának tekintsék.”³ Ebben az idézetben nem az a figyelemre méltó, hogy az akkoriban éppen ateizmussal vádolt Fichtét Krisztushoz hasonlítja. Alig tíz évvel korábban Reinhold ugyanígy járt el Kanttal kapcsolatban, aki szerinte „a tiszta ész evangéliumát”⁴ hozta el, és akinek „száz év múlva akkora tekintélye lesz, mint Jézusnak”.⁵ Jacobi hitvallásában az az érdekes, hogy még tíz év sem telt el, és Kant már csak az igazi Messiás előfutárának tekintélyére tűnt méltónak a szemében.

2. A kritika mint előmunkálat és megalapozás Kantnál

Mennél inkább szaporodtak az efféle állásfoglalások, a közönség annál inkább kíváncsi lett volna Kant véleményére is. Ő pedig hosszas unszolás után 1799 augusztusában ki is adott egy *Nyilatkozatot*, amelyben élesen elhatárolódott Fichtétől. Leg-

³ Friedrich Heinrich Jacobi: „Levél Johann Gottlieb Fichtéhez (1799. 03. 3–21)”, in Johann Gottlieb Fichte: *Gesamtausgabe der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, szerk. Reinhard Lauth et al. Stuttgart-Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1962–2010. (Továbbiakban: GA) III, 3, 226. o. és 227. o. Mikor Jacobi a levelet önálló kötet formájában publikálta, az előszóban megvallotta, hogy nyugtalanítják a Kantról tett „gondatlanul odavetett, ámbár nem megfontolatlan ítéletei” (Jacobi: „Levél Fichtéhez”, 224. o.), például, hogy a transzcendentális filozófia szempontjából csak előfutárnak nevezte. Kifejezte reményét, hogy addig is a kontextusnak megfelelően értelmezik a szavait, amíg egy újabb írásban alá nem támasztja őket, és megjegyzi, hogy a „jelen esetben nyilvánvalóan az előfutár az előkelőbb” (uo.).

⁴ Carl Leonhard Reinhold: *Briefe über die Kantische Philosophie*, 1. kötet, Leipzig, Göschen, 1790. 104. o.

⁵ Idézi Schiller egy Körnerhez írt levelében (Weimar, 1787. augusztus 29.) in *Schillers Briefwechsel mit Körner. Von 1784 bis zum Tode Schillers*, szerk. Karl Goedeke, 1. kötet, 2. rész, Berlin, Veit, 1847. 162. o.

alább annyira reagált magára a tudománytanra, amelyet „teljesen tarthatatlan rendszernek” minősített,⁶ mint azokra az állításokra, amelyek kettejük gondolkodásáról egy bizonyos Buhle *A transzcendentális filozófia vázolata* című könyvének recenziójában olvashatók.

A Fichte iránt elfogult anonim recenzens nemcsak megkülönbözteti egymástól a kritikát és a transzcendentális filozófiát, hanem azt is állítja, hogy Kant érdemei főképp az előbbivel kapcsolatosak. Előbb Buhlét idézi, akinek saját bevallása szerint „semmi nehézséget nem jelentett felfogni, hogy Kant, mint a transzcendentális filozófia eszméjének feltalálója, teljes terjedelmében meg is valósította ezt a filozófiát.” Majd így folytatja: „Különös, hogy a szerző, mint a legtöbb kantianus, a kritika megalkotójáról nem akarja elhinni, hogy pusztán a transzcendentális filozófia propedeutikáját, nem pedig e filozófia rendszerét magát dolgozta ki.”⁷ Nos, ezt nemcsak Buhle és a kantianusok, hanem maga Kant sem akarta elhinni.

Felfoghatatlan számomra az az elrugaszkodott ötlet – írja a *Nyilatkozatban* –, hogy azt a szándékot tulajdonítsák nekem, hogy pusztán a transzcendentális filozófia propedeutikáját, nem pedig magát e filozófia rendszerét akartam kidolgozni. Ilyen szándék soha meg sem fordult a fejemben, hiszen éppen én dicsértem *A tiszta ész kritikájában* a tiszta filozófia befejezett egészét mint igazsága legvilágosabb jelét.⁸

⁶ Immanuel Kant: „Erklärung in Beziehung auf Fichtes Wissenschaftslehre”, in *Kant's Gesammelte Schriften*, Herausgegeben von der Königlich-Preussischen Akademie der Wissenschaften, XII. kötet, Berlin – Leipzig, de Gruyter, 21922. 370. o.

⁷ [Anonim]: [Recenzió Johann Gottlieb Buhle Entwurf der Transcendental-Philosophie című művéről], *Erlangerer Litteratur-Zeitung* 1799. 1. 19. 58. hasáb.

⁸ Kant: „Erklärung in Beziehung auf Fichtes Wissenschaftslehre”, 370–371. o. Kant némiképp átalakítja a vádat, mielőtt válaszol rá. A recenzens csak azt állította, hogy nem dolgozta ki a transzcendentális filozófia rendszerét, Kant viszont amellett érvelt, hogy törekvése egy ilyen rendszerre irányult, nem annak a propedeutikájára.

A Kant által ténylegesen elvégzett munka mibenlétének megítélését nehezíti, hogy a recenzens, Kant és – mint látni fogjuk – Fichte szóhasználata nincs teljesen összhangban egymással. Nem véletlen, hogy Fichte a *Nyilatkozatra* adott nyilvános válaszában úgy vélte, „vitánk csak a szavakról folyik”.⁹ Az én célom azonban most éppen az, hogy bemutassam, mit jelöltek ők ketten a „kritika” szóval, ami más fogalmak figyelembevételét is igényli. A fogalmak kavardásának példájaként hadd idézzek még egy helyet a recenzióból. Mikor a recenzens hozzákészül, hogy ünnepélyesen felszólítsa Kantot, nyilatkozzék a tudománytanról, így ír: „A transzcendentális filozófia első tanára Kant, és a kritikai tan legkitűnőbb terjesztője Reinhold; ám maga az első transzcendentális filozófus vitathatatlanul Fichte. Fichte kivitelezte a Kritikában lefektetett tervet, és szisztematikusan megvalósította a Kant által sejtetett transzcendentális idealizmust.”¹⁰ Reinholdnak nyilván azért kellett a kritikai tant terjesztenie, mert – mint a következő mondatban a recenzens újra kijelenti – ez volt az, amit Kant megalkotott. Mivel azonban Fichte az ő „legérdemesebb tanítványa” volt, Kantnak a transzcendentális filozófia tanárának is kellett lennie, ami nehezen egyeztethető össze azzal, amit szintén a következő mondat állít, hogy Fichte volt „a transzcendentális filozófia megalkotója”.¹¹

Milyen viszonyban van tehát egymással a kritika és a transzcendentális filozófia, megalkothatta-e Kant az egyiket anélkül, hogy a másikat is megalkotta volna? *Nyilatkozatának* már idézett helye is jelzi, hogy Kant elfogadta az általa kidolgozni kívánt rendszer megjelöléseként a „transzcendentális filozófia” kifejezést. Ez összhangban van azzal, hogy fő műve szoros kapcsolatot állapít meg a transzcendentális filozófia és a kritika tu-

⁹ Johann Gottlieb Fichte: „Levél Friedrich Wilhelm Joseph Schellinghez (1799. 09. 12. körül)”, in *GA* III, 4, 76. o.

¹⁰ [Anonim]: [Recenzió]. 61. hasáb.

¹¹ Uo.

dománya között. „A transzcendentális filozófia a tiszta ész valamennyi elvének rendszere. Maga a kritika kizárólag azért nem azonos még ezzel a transzcendentális filozófiával, mert csak úgy válhatna teljes rendszerré, ha magában foglalná az egész *a priori* emberi megismerés kimerítő analizisét is.”¹² Később pedig ezt olvassuk: „A tiszta ész kritikája ily módon mindazt magában foglalja, ami a transzcendentális filozófia sajátja, s e kritika azonos a transzcendentális filozófia tökéletes ideájával, de még nem maga e tudomány, mert az analizis során csupán addig a pontig megy el, ameddig ez okvetlenül szükséges a szintetikus *a priori* ismeretek hiánytalan megítéléséhez.”¹³

Kant azért beszél tehát a *Nyilatkozatban* e filozófiai rendszer kidolgozásának pusztán a szándékáról, és azért nem mondja, hogy már ki is dolgozta azt – amivel élesebben utasíthatta volna vissza a recenzens „elrugaszkodott ötletét” –, mert a kritikai trilogia elkészülte, sőt a címük szerint is metafizikát tartalmazó művei megírása után is maradt feladat az analizis számára. Azért hivatkozhat mégis érveként a tiszta filozófiára mint befejezett egészre, mert a még hiányzó analizis elvégzése abban az értelemben nem volna ismeretbővítő tevékenység, hogy messzebbre tolná ki a tudás határait, mint ahova a kritika helyezte. A rendszer további kiépítése csak ezeken a határokon belül történhet. Így a transzcendentális filozófia rendszere a kritikai munka elvégzése után befejezett is, és nem is, hiszen gazdagodhat ugyan, de nem bővíthet.¹⁴

A recenzens két egymással összefüggő dolgot állított a Kant által „megalkotott” kritikáról. Azt, hogy nem rendszer, és azt,

¹² Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája*, Budapest, Atlantisz, 2004. 70. o. (B 27) Fordította Kis János. A fordítást módosítottam: H. T.

¹³ Uo. 71. o. (B 28) A fordítást módosítottam: H. T. Vö. uo. 69. o. (B 25)

¹⁴ A kritika és a rendszer egymáshoz való viszonyáról lásd: Horváth Zoltán: „A kritikai filozófia önreflexiója a tiszta gyakorlati ész primátusának vezérfonalán”, in Blandl Borbála – Gulyás Péter – Marosán Bence (szerk.) „*A margók előadója voltam*”. Emlékkötet Munkácsy Gyula tiszteletére, (Világosság könyvek 5), [Csömör], Tudástársadalom Alapítvány, 2011. 144–147. o.

hogy pusztán propedeutika. Az eddigi elemzés azt mutatja, hogy az előbbi állítás csak bizonyos értelemben igaz, és ennek megfelelően az utóbbi sem lehet teljesen az. Ha a rendszer kivétel nélkül minden alapvető és levezetett állítás, illetve fogalom megfelelő viszonyokba állított összessége, akkor a kanti kritika nem rendszer; ha viszont rendszeren csak az összesség belső szerkezetét meghatározó elemeket és ezek kapcsolatait értjük, akkor egy rendszert jelenít meg. Hiszen a transzcendentális filozófia „tervét *architektonikusan*, azaz elvekből kiindulva”¹⁵ vázolja fel, és „mindazt magában foglalja, ami a transzcendentális filozófia sajátja”.¹⁶ Ezért nem pusztá propedeutika, hanem a transzcendentális filozófia szerves része.¹⁷ Jóllehet „célja nem az, hogy gyarapítsa, hanem csupán az, hogy kiigazítsa tudásunkat, és próbakő gyanánt szolgáljon minden *a priori* ismeretünk értékes vagy értéktelen voltának eldöntéséhez”,¹⁸ miközben így ítélik, az értékes ismeretek körének kijelölésével megvonja a tiszta filozófia határait. A kritika tehát Kantnál két értelemben is a transzcendentális filozófia alapja. Egyrészt, mert forrásait, határait, módszerét,¹⁹ ideáját²⁰ és tervét²¹ körvonalazza, másrészt, mert egyetlen elvből kiindulva,²² vagyis rendszerbe foglalva meg is ad jó néhányat alapvető állításai közül.

¹⁵ Kant: *A tiszta ész kritikája*, 70. o. (B 27)

¹⁶ Uo. 71. o. (B 28)

¹⁷ Vö. Kant: *A tiszta ész kritikája*, 653. o. (B 869) és 659. o. (B 878). Vö. Armin G. Wildfeuer: *Praktische Vernunft und System. Entwicklungsgeschichtliche Untersuchungen zur ursprünglichen Kantrezeption Johann Gottlieb Fichtes*, Stuttgart-Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1999. 29–30. o.

¹⁸ Kant: *A tiszta ész kritikája*, 69. o. (B 26)

¹⁹ Uo. 36. o. (B XXII)

²⁰ Uo. 71. o. (B 28)

²¹ Uo. 23. o. (A XIX), 70. o. (B 27)

²² Uo. 23. o. (A XIX)

3. A kritika mint utólagos reflexió Fichténél

A recenzens túlságosan is elfogult volt Fichte irányában ahhoz, hogy az ő Kantra vonatkozó árnyalt álláspontját képviselhesse. Fichte ugyanis sokkal kisebb különbséget látott saját filozófiája és Kanté között, mint a recenzens. Nem mondta volna, hogy Kant csak a kritikának, vagyis a transzcendentális filozófia propedeutikájának volt a megalkotója, és hogy így, mivel a transzcendentális filozófiát ő, Fichte alkotta meg, Kant nem tett többet, mint hogy propedeutikát írt az ő filozófiájához. Attól kezdve, hogy 1793 végén rátalált a tudománytanra, egyfajta hármasság határozta meg a criticizmushoz fűződő viszonyát, „amely abban áll[t], hogy bírál[t]a, egyszersmind tökéletesíteni és beteljesíteni is kíván[t]a Kantot, magát mégis, vagy éppen ezért alapvető egyetértésben tud[t]a vele.”²³ Fichte annak ellenére, hogy már 1795-től újra meg újra arról értesült, hogy Kant nincs jó véleménnyel a tudománytanról, és annak ellenére, hogy a *Nyilatkozat* nyíltan, nyersen, nem is mindenhol korrekt módon kritizálta, tanárának szólította,²⁴ és mindvégig mesterének tartotta Kantot. Ha azoknak a kortárs és modern értelmezőknek van igazuk, akik szerint az ő filozófiája más paradigmát testesít meg, mint Kanté,²⁵ akkor ezt Fichte jó ideig nem vette észre. Újra és újra kijelentette, „hogy soha nem lesz képes olyat mondani, amire közvetlenül vagy közvetetten, világosan vagy

²³ Manfred Zahn: „Fichtes Kant-Bild“, in Klaus Hammacher – Albert Mues (szerk.) *Erneuerung der Transzendentalphilosophie im Anschluß an Kant und Fichte. Reinhard Lauth zum 60. Geburtstag*, Stuttgart-Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1979. 485. o.

²⁴ Johann Gottlieb Fichte: „Levél Immanuel Kanthoz (1798. 01. 1.)“, in GA III, 3, 104. o.

²⁵ Jürgen Stolzenberg: „„Ich lebe in einer neuen Welt«. Zum Verhältnis Fichte – Kant“, in Rudolf Langthaler – Michael Hofer (szerk.) *Kant und die Folgen. Die Herausforderung in Ästhetik, Ethik und Religionsphilosophie*, Wien, New Academic Press, 2017. 125–127. o. és 138–139. o.

homályosan ne utalt volna már *Kant* is.”²⁶ Hogy rendszere „nem más, mint a kanti rendszer. Vagyis: a dolognak ugyanazt a szemléletét tartalmazza, de módszerében teljesen független a kanti kifejtéstől.”²⁷ Hogy a tudománytan „teljes összhangban van a kanti tannal, és nem más, mint a jól értelmezett kanti tan.”²⁸ Ez utóbbi megfogalmazásban a „jól értelmezett” kitétel arra utal, amit máskor úgy fejezett ki, hogy jóllehet a kanti filozófia betűje mást mond, mint a tudománytan, szellemét a tudománytan tökéletesen ragadja meg. Kant a *Nyilatkozatban* ezt a közkeletűvé vált megkülönböztetést is elutasította: „ezennel újfent kijelentem, hogy a Kritikát valóban betű szerint kell érteni”.²⁹ Ez azonban Fichtét nem ingatta meg, és egy Schellingnek írt levélben újra kijelentette, hogy „teljesen meg vagyok győződve róla, hogy a kanti filozófia, ha nem úgy értik, ahogyan mi értjük, totális értelmetlenség.”³⁰

Fichtének szüksége volt arra, hogy jobban érthesse Kantot, mint ő érti saját magát, mert máskülönben nem állíthatta volna a sok tekintetben nyilvánvalóan különbözőnek tűnő filozófiájuk alapvető azonosságát. Ezzel együtt többre vágyott, mint hogy helyesen *interpretálja* mesterét. Bizonyos pontokon korrigálni akarta őt, máshol a Kant által elmulasztott levezetéseket

²⁶ Johann Gottlieb Fichte: „A tudománytan, avagy az úgynevezett filozófia fogalmáról. Meghívóirat gyanánt a szerzőnek az e tudományról tartandó előadásaihoz”, in Felkai Gábor: *Fichte*, Budapest, Kossuth, 1988. 186. o. Fordította Felkai Gábor. A fordítást módosítottam: H. T. (GA I, 2, 110. o.)

²⁷ Johann Gottlieb Fichte: „Első bevezetés a tudománytanba”, in uő. *Válogatott filozófiai írások*, Budapest, Gondolat, 1981. 20. o. Fordította Endreffy Zoltán. (GA I, 4, 184. o.)

²⁸ Johann Gottlieb Fichte: „Második bevezetés a tudománytanba”, in uő. *Válogatott filozófiai írások*, id. kiad. 73. o. Fordította Endreffy Zoltán. (GA I, 4, 221. o.)

²⁹ Kant: „Erklärung in Beziehung auf Fichtes Wissenschaftslehre”, 371. o.

³⁰ Johann Gottlieb Fichte: „Levél Friedrich Wilhelm Joseph Schellinghez (1799. 09. 20.)”, in GA III, 4, 85. o.

szertette volna pótolni, és főleg azáltal kívánta beteljesíteni és egyúttal érthetővé és vitathatatlaná tenni a transzcendentális filozófiát, hogy egyetlen végső alapra vezeti vissza az egészet. Úgy látta, a kanti filozófia legfőbb hibája az, hogy egységes alap híján elméleti és gyakorlati félre esik szét, és még a sokszor felpanaszolt érthetlensége is azzal magyarázható, hogy nincsenek megadva a premisszái, amelyekből állításai következnek. Ezt a gondolatot több levelében is megfogalmazta:³¹

Kant filozófiája voltaképpen a mindenestül helyes filozófia, de csak eredményeiben az, nem az alapjait tekintve. Egyre inkább csodálkozom ezen a páratlan gondolkodón. Azt hiszem, olyan géniusza van, amely anélkül nyilatkoztatja ki számára az igazságot, hogy annak alapjait is feltárná! Röviden: úgy hiszem, pár év múlva olyan filozófiánk lesz majd, amely ugyanolyan evidens lesz, mint a geometria.³²

Mondanom sem kell, hogy Fichte nem Kanttól remélte ezt az evidens filozófiát, hanem maga kívánta kidolgozni. Bizonyára azért adott magának erre hosszú éveket, mert nem gondolta, hogy az, amit Kant már megírt, és ahogyan megírta, minden változtatás nélkül ráhelyezhető lesz arra az alapra, amely az én=én tétel formájában ekkorra már körvonalazódott is szá-

³¹ Pl. „Kant vagy olyan látnoki képességgel rendelkezik, amely alapjainak tudatosítása nélkül tárja fel neki az igazságot, vagy saját korát nem tartotta alkalmasnak arra, hogy közölje vele ezeket az alapokat, esetleg szerényen le akart mondani arról, hogy már életében elnyerje azt az emberfeletti tiszteletet, amelyben előbb vagy utóbb úgyis része kell, hogy legyen. Johann Gottlieb Fichte: „Levél Friedrich Immanuel Niethammerhez (1793. 12. 6.)”, in *GA III*, 2, 20–21. o. Vö. Johann Gottlieb Fichte: „Levélfogalmazvány Johann Friedrich Flatthoz (1793. november vagy december)”, in *GA III*, 2, 18. o.

³² Johann Gottlieb Fichte: „Levél Heinrich Stephanihoz (1793. december közepe)”, in *GA III*, 2, 28. o. A geometriai párhuzamhoz vö. Johann Gottlieb Fichte: „Levélfogalmazvány Ludwig Wilhelm Wloemerhez (1793. november)”, in *GA III*, 2, 16. o.

mára. Diagnózisa szerint ugyanis a kanti filozófia nemcsak a levegőben lóg, de még csak nem is igazi rendszer, vagyis „még nincs olyan állapotban, mint egy tudomány”.³³ Rendszerré éppen azáltal válna, ha tételei – a kanti „eredmények” – egyetlen alapelvben függenének össze, amely bizonyosságot kölcsönözne nekik, és a levezetésük rendjének megfelelő hierarchikus viszonyokat teremtené közöttük.

Három különböző álláspontot látunk tehát a kritikával kapcsolatban. *Kantnál* a kritika alapja és váza, és mint ilyen tartalmát tekintve része is egy rendszernek, amelyben tételek és fogalmak hiánytalan sora tölti ki a vázponatok közötti teret. „A kritika és a rendszer így nem lényegileg különbözik egymástól, hanem csupán az ész rendszerének kétféle kifejtési módját tesztelik meg, amelyek közül az utóbbi a levezetések teljessége révén kitüntetett.”³⁴ A *recenzens* vitatta, hogy a kanti kritika rendszer volna, ugyanakkor alkalmasnak tartotta arra, hogy propeudeutikája, egyfajta alapja legyen egy rendszernek. A korai *Fichte* szintén vitatja, hogy rendszer volna, ugyanakkor nem is egy jövőendő rendszer alapjaként, hanem építőanyagaként tekint rá. Azáltal akarja rendszerré formálni, hogy megfelelő módon megalapozza. Ezt a munkát azonnal meg is kezdte, amint 1793 végén megtalálta az alkalmasnak ítélt alapot, az „én=én” tételt, amely mintegy szintetizálta a Kantnak tulajdonított felismerést, hogy a filozófiai „vizsgálatnak a szubjektumból kell kiindulnia”, a Reinholdnak tulajdonítottal, amely szerint annak érdekében, hogy a filozófia szigorú tudomány lehessen, „a vizsgálatot egy alaptételből kiindulva kell elvégezni”.³⁵

³³ Fichte: *Levélfogalmazvány Flatthoz*, 18. o.

³⁴ Wildfeuer: *Praktische Vernunft und System*, 30. o.

³⁵ Reinhold és Kant szerepéről vall a következő levélrészlet. „Ön, ugyanúgy, ahogy Kant, valami olyasmivel ajándékozta meg az emberséget, amit az örökre meg fog őrizni. Kant felfedezése az volt, hogy a vizsgálatnak a szubjektumból kell kiindulnia, az Öné pedig az, hogy a vizsgálatot egy alaptételből kiindulva kell elvégezni.” Johann Gottlieb Fichte: „Levél Carl Leonhard Reinholdhoz (1795. március-április)”, in Johann Gottlieb Fichte és Carl Leonhard Reinhold levelezése, *Magyar*

Fichte ezt a rendszert nemcsak tudománytannak hívta, hanem előszeretettel nevezte metafizikának és transzcendentális filozófiának is. A kezdet kezdetétől tartózkodott viszont a kritika megnevezéstől. Ennek az lehetett az oka, hogy Kant szóhasználata szerint a kritika mégiscsak propedeutikája is volt valami másnak, a rendszernek, Fichte pedig éppen ezt a rendszert akarta létrehozni, pontosabban még teljesebben kidolgozni, mint Kant tette, így nem lett volna szerencsés kritikának hívnia. Mivel azonban a tudománytan mint rendszer Fichte elképzelése szerint nem szorul propedeutikára, főleg nem olyan jellegűre, mint amit Kantnál a kritika valósít meg, a propedeutikával együtt lemondhatott a „kritika” szóról is. A tudománytan ugyanis, mivel egy feltételen, mindenki számára evidens alaptételből indul ki, magában hordja az alapját, és nem igényel további megalapozást.

Néhány évvel később, 1798-ban Fichte mégis három jól ismert bevezető jellegű művét is kritikaként határozza meg. Ezek közül egyiknek: *A tudománytan, avagy az úgynevezett filozófia fogalmáról* címűnek a második kiadásához írt előszavában a kritika dióhéjnyi elméletét is megfogalmazza, ami arra is alkalmas ad számára, hogy Kant fő művét értékelje. Mindenekelőtt különbséget tesz a kritika és a filozófia között, amelyet itt metafizikának nevez.³⁶ A metafizika nem a magukban való dolgok

Filozófiai Szemle 48. (2004) 1-2. 60. o. vö. uo. 67. o. Fordította Weiss János. (GA III, 2, 282. o. vö. uo. 275. o.) Következő levelében Fichte ehhez még hozzát teszi: „Nekem nem volt más dolgom, mint hogy Kant felfedezését [...] és az Önét összekössem egymással, és ebben a tekintetben az érdemeim igen csekélyek.” Johann Gottlieb Fichte: „Levél Carl Leonhard Reinholdhoz (1795. 04. 28.)”, in *Fichte és Reinhold levelezése*. 73. o. (GA III, 2, 315. o.)

³⁶ Egy nagyjából ugyanebben az időben tartott előadásban ezt a megkülönböztetést így élezi ki: „Azok a kifejezések, hogy kritikai filozófia és kritikai filozófus hamarosan feleslegessé válnak, mert a kritika nem filozófia [...]. Nem létezik kritikai filozófia, csak filozófia, minden jelző

tana, hanem mindannak genetikus levezetése, ami a köznapi tudatban előfordul, vagyis a természetes tudatot magyarázza. A kritika viszont a metafizikát magyarázza. Ezért „éppen úgy viszonyul a metafizikához, ahogy az viszonyul a természetes értelem szokásos nézeteihez.”³⁷ A kritika tehát meta-metanyelvet beszél.³⁸ Ahogyan a metafizika különbözik a természetes tudattól és feltételezi azt, ugyanúgy különbözik a kritika a metafizikától és fel is tételezi a metafizikát, így elvileg csak azután valósulhat meg, hogy a metafizika már kidolgozásra került.³⁹

Hogyan lehet mégis, hogy Kantnál *A tiszta ész kritikája* már egy metafizikai rendszer kidolgozása előtt megszülethetett? Fichte szerint ennek két oka van. Először is sok minden van ebben a műben, ami valójában nem kritika, hanem metafizika, így aztán, ami valóban kritika benne, az erre a metafizikára vonatkozhat, és ahogy kell, a metafizika kritikáját valósíthatja meg. Fichte úgy látja, hogy a metafizika és a kritika ilyen keveredése Kant esetében – de ugyanúgy a „tudománytan eddig kidolgozott változatai”⁴⁰ esetében is – elkerülhetetlen volt, hiszen az a metafizika, amelyről itt szó van, nem a tőlünk független, hanem a számunkra való lét filozófiája és „ez a szokatlan gondolkodás-

nélkül.” (Johann Gottlieb Fichte: „Vorlesungen über Logik und Metaphysik als populäre Einleitung in die gesammte Philosophie“, in *GA* IV, 1, 190. o.)

³⁷ Johann Gottlieb Fichte: „Ueber den Begriff der Wissenschaftslehre oder der Sogenannten Philosophie“, in *GA* I, 2, 159. o.

³⁸ Érdekes módon egy helyen Kant is a metafizika metafizikájaként említi *A tiszta ész kritikáját*, illetve a benne foglalt kritikát. Vö. Immanuel Kant: „Levél Marcus Herzhez (1781. 05. 11. után)“, in *Kant's Gesammelte Schriften*, Herausgegeben von der Königlich-Preussischen Akademie der Wissenschaften, X. kötet, Berlin – Leipzig, de Gruyter, 21922. 269. o.

³⁹ Vö. Peter Baumanns: *Fichtes Wissenschaftslehre. Probleme ihres Anfangs. Mit einem Kommentar zu § 1 der „Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre“*, Bonn, Bouvier, 1974. 103–104. o.

⁴⁰ Fichte: „Ueber den Begriff der Wissenschaftslehre“, 160. o.

mód csak a hozzákapcsolt kritikai figyelmeztetések segítségével számíthatott valamelyes befogadásra”.⁴¹ Kant műve és a tudománytan ebből a szempontból csak az arányok tekintetében különbözik. Míg az előbbiben több a kritika, az utóbbiban több a metafizika.⁴² A másik ok, amiért Kant már azelőtt *A tiszta ész kritikája* címen írhatott könyvet, hogy kidolgozta volna a metafizika rendszerét, abban keresendő, hogy ő azt is kritikának hívta, ami valójában metafizika. A fogalmak ilyen összekeveredése abból fakad, hogy a metafizika és a tulajdonképpeni kritika munkája analóg. Míg a metafizika a természetes tudatot vizsgálja, a kritika azt a mesterséges tudatot, amely a természetes tudatról a filozofálás közben születik (például, amikor elgondolom a falat, és közben arra reflektálok, hogy elgondolom a falat). Fichte szerint a tudat így létrejövő „kettős sorának” nem kellően gondos elkülönítése vezet Kantnál a metafizika és a tulajdonképpeni kritika összekeveredéséhez, amit fel is ró neki.

Ha a tudat két sorát nem keverjük össze, akkor a kritika mindig a metafizika kritikájaként tűnik fel. A metafizika persze nem egyszerűen a tudat működéséről szóló riport, hanem rendszer, mert amit leír, annak is megvan a maga rendje, amely az én természetében gyökerezik – ezért szól a rendszer alaptétele az énről. Így ha a filozófus jól végzi a dolgát, munkájának gyümölcse a kritika segítségével is rendszer lesz. A kritika tehát se a filozófiai rendszerrel, se annak propedeutikájával nem azonos. „A magát metafizikának aposztrofáló tudománytan”⁴³ számára a kritikának csak kétféle haszna lehet. Először is, „hogy a tudás anyaga szempontjából mutassa be a tudománytan, illetve a közönséges tudás, valamint az e tudás álláspontján lehetséges tudományok viszonyát”. Másodsor, segíthet helyes fogalmat kialakítani a rendszerünkről, megvédeni a félreértésektől, és

⁴¹ Uo.

⁴² Fichte: „Vorlesungen über Logik und Metaphysik“, 193. o.

⁴³ Fichte: „Ueber den Begriff der Wissenschaftslehre“, 160. o.

nagyban előmozdíthatja a befogadását. Ebben a megközelítésben a transzcendentális és a közönséges gondolkodás viszonyát a forma szempontjából vizsgálja, vagyis leírja azt a nézőpontot, amelyről a transzcendentálfilozófus minden tudásra tekint, valamint elméjének hangoltságát a spekuláció során.”⁴⁴

4. Zárszó

Mivel Fichte a tudományt az alaptételében megragadott énré mint önmagában megálló alapra építette, és ezért rendszerének kidolgozása közben nem érezte szükségét, hogy a kritikára mint propedeutikára támaszkodjon, Kant szemszögéből nézve annak a veszélynek tette ki magát, hogy túllép azokon a határokon, amelyeket a kritika a metafizikai vizsgálat számára kijelöl. Ezért is mondta Kant a *Nyilatkozat*ban, hogy a Fichte fogalmai szerinti metafizikában egyáltalán nincs kedve részt venni.⁴⁵ Pedig csak így érthette volna meg, amit Fichte a tudománytan folytonos tökéletesítése közben lassanként belátott, hogy „nem pusztán annak kell lehetségesnek lennie, hogy az én valamennyi képzetemmel együtt járjon, mint Kant mondja, hanem annak is, hogy én kép vagyok [...]. Ha ezt felismerte volna, kritikája tudománytanná vált volna.”⁴⁶

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Kant: „Erklärung in Beziehung auf Fichtes Wissenschaftslehre“, 370. o.

⁴⁶ Johann Gottlieb Fichte: [Vom Verhältniss der Logik zur wirklichen Philosophie, als ein Grundriss der Logik, und eine Einleitung in die Philosophie], in *GA II*, 14, 90. o.